

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԱՅՐԵՐԻ ՀԻՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄ

Եր հայրենիքի քաղաքական և մշակութային կյանքի վերածնության ու ծաղկման քայլերին ցանկալի է միացնել մի նոր գիծ ևս, տեղերի կամ վայրերի պատմական անունների վերականգնումը: Երանի թե մեր հայագետ կամ բանասեր գիտնականներին հանձնարարվեր կամ նրանք ինքնաբերաբար հանձն առնեին այդպիսի մի աշխատություն, այսինքն կազմել գավառների, տեղերի և դուռների հին, պատմական անունների բառարան, համառոտ բացատրությամբ և քարտեզներով՝ ըստ շրջանների: Այդ ուղղությամբ իր ժամանակին շատ մեծ գործ է կատարել Ղ. Ալիշանը:

Պատմական հանգամանքների բերմամբ, հայրենի երկրի իշխանությունների անկմամբ և այլազգի տարրերի խուժմամբ, հետզհետե ևս են մղվել տեղերի հայկական անունները և գործադրվել խժադուժ նոր անուններ. այդպիսիներից շատերը կարելի է սրբագրել, վերականգնելով իրենց իսկական հին անունները, որոնք հիշված են մատենագիրների, հիշատակարանների և արձանագրությունների մեջ: Հիշենք մի քանի անուններ, մեր միտքն ավելի պարզելու համար:

Երևանից դեպի Էջմիածին տանող ճանապարհի վերա գտնվող Ջաֆարաբադ կամ Փարաբար հինավուրց գյուղի հին անունն է Կավակերտ. Էջմիածնից դեպի Ապարան տանող խճուղու վերա, Կարբի գյուղից քիչ բարձր, գտնվում է Իլան-չալան գյուղը, որի անունն է Որդկան՝ նշանավոր իր հին ամերականների մնացորդներով:

Քասախի ակունքներից դեպի միջին հասանքները ունինք մի շարք վայրերի անուններ: որոնց հայրենից հայտնի են: Ըրի ձեռագրի մեջ, գրված 1641 թվին, պահ-

ված են Քասախի երկու կողմերի գյուղերի անունները, որոնք տեղավորված են «Այս են անունք նիզ գաւառին, որ ասի Ապարանը՝ վերնագրի տակ») նախ հիշված է գետի ակունքներին շինված ավանը՝ «ի վերայ Քասախ գետոյն ականցն ըստ անուան դետոյն կոչի և գետն Քասախ», որ այժմ Բաշ-Ապարան է կոչվում: Այստեղ է Քասախի նշանավոր բազիլիկան, որի հնությունը մինչև 5 դար կարող է հասնել. հյուսիսային մասը կանգուն է, արխայիկ պայտածն կամարներով, ինչպես Տիկորն էր: Ուշագրություն արժանի են նաև արևմտյան և հարավային դռների ճակատաքարերի քանդակները՝ միջագետական-ասորական արձանանկերի, եղջերուների և այլ քանդակներով: Հախավային դռան քանդակների կրկնությունը ունինք Ափնա գյուղում: Բացի դրանից, այստեղ կար մի ավելի փոքրիկ եկեղեցի ևս, խոյակի երեսների վերա շուշանածաղիկ և շնագլուխ մի ֆիգուր քանդակված, որը փոխադրել ենք Էջմիածնի թանգարանը. այս եկեղեցին ոչ պակաս հին է, քան մեծ եկեղեցին: Այստեղ էր պահված և Տրդատի հուշարեն արձանագրությունը, որ նույնպես փոխադրվեցավ նախ Էջմիածին և ապա Երևան ու ուսումնասիրության ենթարկվեցավ Մատի, Սմիռնոսի և Ռուստոմցեի կողմից, համարվելով Տրդատ քրիստոնյայի գործ:

Ապա գետի աջափնով հոսված են հետևյալ գյուղերը. — ԱՐԱԳԱՄՈՒ — Թափարու, ԱՂԲԵՐԱԿ — Փայխաու, ՃԵՐՄԱԿ ՎԱՆ — Այաֆուլակ, ԽՈՏԱՎԵՏ — Բլաբե է, ՎԱՐԻՆՈՒՏ — Շիրաղալեն է: Վարդինուտը կիրառու Գանձանեցին Վարդենիս է կոչում, ուր վաղուտան Քուրդ իշխանը հյուսնակալից Հեթում Խ-ին, երբ նա գնում էր Մանկու-

*) Ձեռ- Էջմիածնի, այժմ Պետ. Մատենադարանի № 2915 (2180, 416 ա և բ):

խանին տեսության, Ալիշանը վարդենիսը նույնացնում է Քյուսիլճեի հետ*), որ հավանական է, և հետո չէ Շիրադալեից: ԵՐԻՆՃԱՏԱՓՆ— Ղարաբուլխն է, ապա ավելադրում է՝ «ԱՍՏՈՒԱՄԵՆԿԱՆ առաւ է», այժմ էլ նույն անունով կոչված: Այստեղ է նույնանուն տաճարը, որ շինել է Վաշուտյան Քուրդ իշխանը լուր կնոջ՝ Խորիշահ Մամիկոնյանի հետ ՈՂԳ—1244 թվին: Բայց Վաշուտյաններից էլ առաջ այնտեղ եղել են շենքեր, որոնց մեջ և մի բազիլիկաձև եկեղեցու մնացորդ: Վերջին գյուղը՝ «ԱՓՆԱ-ԿԵՂՆ ԵՂՐ Է ԿԱՆԵՈՒՆ»:

Ափնա գյուղի մեջ երկու փոքր բազիլիկ եկեղեցիների մնացորդներ կան, մեկը ավերակ, մյուսը նորոգված և այժմ գործածության մեջ. երկուսի հարավային դռների ճակատաքարերի քանդակները նման են Քասախի բազիլիկայի հարավային պատի արևելյան դռան քանդակին, սասանյան շրջանի հայ արվեստի ոճով: Ուշադրության արժանի է այստեղ մի խոյակ, հար և նման լուր ձևով ու քանդակներով Խոսրով Ապրուհյի, Տագ ի քասաղի մի խոյակին, միայն Անահիտ դիցուհու պատկերաքանդակին խաչն է փոխարինված: Կա նաև գերեզմանական կոթողի մի մնացորդ**):

Բայց հայ հնագետների ուշադրության ենք հանձնում հատկապես մի համալսարան. գյուղի հյուսիսային կողմը, որտեղ հին պեղեզմանատուն է, երեսներս դեպի հյուսիս ճանապարհի աջ կողմն ընկած էին երկու քար, երկարության ուղղությամբ մի հարթաքանդակ Տրոստա թախտի ոճով, որ Ստրիգովսկին տեղական ազդեցություն է համարում, իսկ մի երրորդը՝ ճակատի անկյուններն իրար կապող, ավելի խորը քանդակներով: Երկրորդ անգամ, երբ դնացիներ այդ քարերը շուտանկարելու, տարաբախտաբար ջարդված էին ու մի շենքի մեջ գործադրված: Բայց գյուղացիք, երեկ պատժի երկյուղից, տեղը ցույց չտվին: Հավատացած ենք, որ նման մի շենք եղել է Ափնա կամ հարևան գյուղերից մեկում. ուշադիր հարցաքննությունն ու հետախուզությունը քարերի մասին, գուցե կարգեն խնդիրը, թե ո՞րտեղից էին բերված և ջարդված մասերը ո՞ր շենքի մեջ են տեղավորված: Այդպիսի շենքի գոյությունը, ինչպես ոմանք կարծիք էին հայտնել, անկարելի չէ, քանի որ Տրոստի հու-

նարեն արձանագրությունն էլ Քասախում էր պահված, Գնթույայց անվան հետ կապված բովանդակությամբ: Չենք կարծում, թե այդ քարերը Գառնիից բերված լինեին, ինչպես երկու խոյակներ բերված էին Երևան, որ էջմիածնի թանգարանը փոխադրեցինք: Իրողության առաջ անկարելիության խոսք չպիտի անել, տեղին չէ: Որ հունա—հոմեական տճով շենք կամ շենքեր ունեցել ենք այդ շրջանում, ապացույցն ունիք Սամադարվեշի եկեղեցու մի անկյունաքարը*):

Գետի ձախ կողմի գյուղերը վերին հոսանքից սկսած, ըստ ձեռագրի, հետևյալներն էին.— ՃԱՆՃԻԿ—Ձուրաղուխն. ասել չենք կարող, թե սոքա տարբեր գյուղեր են, որ հավանական ենք համարում, թե նույն վայրի երկրորդ անունը լինի: ԳՈՒԼԱՊԱՏԻ—Գուրբըլու, հավանորեն տարբեր վայրեր: Գուրապատին ներկա Գյուլավիլուն է: «ԵՂԻ-ՊԱՏՐՈՒՇՆ—Տամբիլու ասի», այժմ էլ Տամբիլու է կոչվում. այստեղից էր Եսայի կաթողիկոսը: Բայց Նդիպատուշը շատ ավելի հին էր, քան Ը դարի վերջին քառորդը և մեկը Գնթույայց կենարոններից: Ունի քրիստոնեական շրջանի հին հիշատակներ, մեկը ոչ ուշ, քան Ժ դարը, բայց ավելի շատ Վաշուտյանց շրջանից: Այնտեղ կա և մի գերեզմանաքար Գնթույայց իշխանի թվականով, արաբական շրջանի, օրորոցաձև:

Տամբիլուից քիչ հեռուն «ՆԻԳԱՏՈՒՆ—Ղալաբուղ ասի». անունը ցույց է տալիս, որ վայրը նշանավոր պիտի լիներ: Մի քանի մղոն գետի ընթացքով՝ ԵՄԱՌԱՅԻՇԵՆ—Մալադաուլ, որ նշանավոր է յուր ճարտարապետական հնություններով. մնացել են մի փոքրիկ եկեղեցու մնացորդները, խոյակները Տիկորի ոճով, իսկ մի այլ եկեղեցի Պտղորնիի նման, աջ դասի որմաց երեսին «ԴՐՈՒՈՐ ԳՆԹՈՒՆՆԱՅ ՏԷՐ» արձանագրությամբ**): որ եկեղեցու շինողն է. այստեղ կան գերեզմանական մի կոթող և այլ հնագույն հիշատակներ:

Ճալեկոյս ճիւղապատումն լեռին է Սր. ուխտն Թեղենիս՝ հայ նշանավոր վանքերից մեկը անցյալում, նշանավոր նաև յուր ճարտարապետական մնացորդներով:

Տալիս ևնք գյուղերի դասավորությունը ըստ ձեռագրի մեջ դժգոհված քարտեսի, գետի աջ և ձախ կողմերից:

*) Այրարատ, 253:

**) Տես մեր՝ Նիւթեր և Ուսումնասիրություններ. Պրակ Գ, եր. 30—31:

*) Անդ. եր. 21, պատկեր 13:

**) Անդ. եր. 30:

«Ի վերայ Քասախ գետոյն ականցն ըստ անուան գետոյն կոշի և գետնն»

ՔԱՍԱԽ

Յաջմէ և յահեկէ

Արագածու
Թափարլու

Աղբերակ
Փալշալու

Ճերմակ վանք
Ալաֆուշակ

Խոտաւէտն
Բլխէրն է

Վարդինուտ
Շիրաղալէն է

Երինճատափն
Ղարաբուլախն է

Ճաննիկն
Զորագլուխն

Գուլապատի
Գուրեքլու

Նդիպատուշն
Տամջիլու ասի

Նիգատունն
Ղալարչուղ ասի

Մառայիշէնն
Մալաղատում

Յայնկոյս ճիւղիսակողման լերին
Ար. ուխտն Թեղեհիւ

Աստուածընկալն աստ է

Ափնագեղն եզր է ամենուն

Այս ցանկի մեջ չի հիշատակված Ղարաքիլիսեն, դեպի Լենինական տանող խճուղու վերա, ուր գտնվում էր ՀԱՍԱՆ ԳՆԹՈՒՆՆԱՅ ՏԵՐ-ի գերեզմանաքարը, որն էջմիածին տարանք. այս գերեզմանաքարն օրորուցած է և նախապես ձգված էր մի ննջեցյալի գերեզմանի վերա: Այս Հասանն ար-

դո՞ք Ուղուզլուի եկեղեցու արձանագրության մեջ հիշվածն է, որդի Խակաճա, որի որդիքն՝ Աշոտը և Գրիգորը Սմբատ Ա-ի կողմից նորանվաճ Տաշրազ երկրի վերակացու նշանակվեցան և որոնք հետո ապստամբեցին Աշոտ Երկաթի դեմ*):

Հ.Գ. Այս հոգվածը գրված էր ամիսներ առաջ, երբ Թեհրանի «Վերածնունդ» թերթի (թ. 160 օգոստոս 1946 թ.) մեջ կարդացինք Հ. Աճառյանի ուրիշ գրվածքների շարքում, բայց դեռևս անավարտ «Տեղանունների բառարան»-ի մասին:

«Այս աշխատության մեջ բերված են հայ հին մատենագրության մեջ հիշատակված

բոլոր անուններն իրենց ստուգաբանությամբ, տեղագրությամբ, աշխարհագրությամբ: Երանի շուտ վերջանար գործը և օգտագործվեի մեր վերև ակնարկած նպատակի համար, որո՞ւմե՞ր հայրենիքի վերանորոգչական շինարարության կարևորագույն գործերից մեկը կլինի:

Հեղինակ

Հ. Աճառյանը «Տեղանունների բառարան» կազմելու աշխատանքի դժվարագույն մասը կատարել է. սակայն ներկայումս զբաղված է ուրիշ աշխատությունների պատրաստելով

և մտադիր է «Տեղանունների բառարան» կազմելու աշխատանքը վերսկսել միայն 1952 թվականին:

Մանգր. ԽՄԲԱԳՐ.

*) Շիրակ 15, Յովհաննէս կաթողիկոս: